

Mirosław Kosek
Warszawa

Wolność religijna w wymiarze pozytywnym i negatywnym na przykładzie orzeczenia Niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 16 maja 1995 roku

Gwarancje wolności religijnej weszły na trwałe do ustawodawstw współczesnych państw demokratycznych. Trudno dziś wyobrazić sobie państwo w pełni demokratyczne, które wyłączyłoby z katalogu praw i wolności konstytucyjnie gwarantowanych (a tym samym chronionych) wolność religijną. Byłoby to w jakiejś mierze zaprzeczeniem samej istoty państwa demokratycznego, sytuującego przeciw siebie w radykalnej opozycji do państwa totalitarnego.

Powszechna akceptacja wolności religijnej jako dobra chronionego Ustawą Zasadniczą nie oznacza braku różnic w poglądach co do jego treści oraz granic. Fakt istnienia podobnej dyskusji potwierdza między innymi przegląd treści orzeczeń trybunałów konstytucyjnych wielu krajów.

Prezentowany artykuł podejmuje problem napięcia między wolnością religijną w jej wymiarze pozytywnym i negatywnym, na przykładzie orzeczenia Niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 16 maja 1995 roku, w sprawie umieszczania krzyży w szkołach publicznych. W pierwszej części artykułu analizie poddane zostaną unormowania Konstytucji RFN z 1949 roku w zakresie gwarancji wolności religijnej, jako podstawa, do której odwołuje się wskazane orzeczenie, co ułatwi jego rozumienie. W drugiej zaś części, w oparciu o stwierdzenia zawarte w części pierwszej, przeanalizowane zostanie wskazane orzeczenie, z uwzględnieniem zdań odrębnych.

I. Wolność religijna w Konstytucji RFN z 23 maja 1949 roku

Gwarancje wolności religijnej zawarte zostały w art. 4 Niemieckiej Ustawy Zasadniczej (Grundgesetz), w rozdziale zatytułowanym *prawa zasadnicze*. Wymieniony artykuł brzmi następująco:

1. *Wolność wyznania, sumienia, przekonań religijnych i światopoglądów jest nienaruszalna.*
2. *Zapewnia się swobodne wykonywanie praktyk religijnych.*
3. *Nikt nie może być zmuszany do udziału w wojnie z bronią w ręku wbrew swemu sumieniu. Szczegóły ureguje ustawa związkowa¹.*

Wymienione w art. 4 GG gwarancje uzupełnia przepis artykułu 140 GG (137.2 WRV)²: *Porecza się wolność zrzeszania się w stowarzyszenia religijne. Łączenie się stowarzyszeń religijnych w obrębie terytorium Rzeszy nie podlega żadnym ograniczeniom.*

Artykuły 4 GG i 140 GG (137. 2 WRV) posiadają fundamentalne znaczenie dla analizy niemieckiej formuły prawnej wolności religijnej. Nie oznacza to jednak, że przepisy te wyczerpują konstytucyjne regulacje w tej materii. Ustrojodawca w kilku miejscach wyraźnie nawiązuje do wolności religijnej, nadając jej konkretny wyraz. Wymienić tu należy przede wszystkim art. 6. 2, który deklaruje prawo rodziców do religijnego wychowania dzieci, art. 7. 2 i 3, traktujący o nauce religii w szkołach publicznych, oraz art. 3. 3 i 33. 3, zawierające zakaz dyskryminacji kogokolwiek z powodu wyznania czy światopoglądu.

Jak wynika z przytoczonych przepisów, zakres przedmiotowy wolności religijnej ujęty został szeroko. Obejmuje tak wolność sumienia, wyznania, przekonań, światopoglądów, z wyraźnym podkreśleniem ich nienaruszalności, jak i swobodę wykonywania prak-

¹ Przy cytowaniu Konstytucji Niemieckiej korzystam z przekładu S. Bożyka, *Konstytucja Niemiec*, Warszawa 1993.

² Obowiązujący obecnie w Niemczech system relacji prawnych, zachodzących między państwem i Kościołem, ukształtowany został w zasadniczych zrębach w okresie Republiki Weimarskiej aktem prawnym powszechnie zwanym Konstytucją Weimarską (Weimarer Reichsverfassung – WRV) z 11 sierpnia 1919 roku. Postanowienia tego aktu odnoszące się do Kościołów i związków wyznaniowych (art. 136, 137, 138, 139 i 141) zostały inkorporowane do Konstytucji Niemieckiej z 1949 roku (art. 140 Grundgesetz – GG), zachowując tym samym moc obowiązującą.

tyk religijnych³. Jest także znamienne, że art. 18 GG, traktujący o możliwości utraty niektórych praw zasadniczych ze względu na ochronę porządku demokratycznego, nie wspomina o wolności religijnej. Ustawodawca uznaje tym samym jej specyfikę w porównaniu z innymi prawami zasadniczymi.

Podmiotem wolności religijnej jest przede wszystkim osoba ludzka. Prawo do wolności religijnej jest jej prawem fundamentalnym, zakorzenionym w jej niezbywalnej i nienaruszalnej godności, i jako takie nie może być przez państwo nadane, natomiast powinno być uznane i chronione⁴. W szerszym rozumieniu podmiotem wolności religijnej są także rodzice, art. 6. 2 GG gwarantuje im prawo wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem, oraz wspólnoty religijne. Gwarancje wolności religijnej posiadają zatem wymiar tak indywidualny, jak i ponadindywidualny.

Wykładnia art. 4. 1 GG wskazuje na dwa wymiary gwarantowanej wolności religijnej, pozytywny i negatywny⁵. Wolność religijna w znaczeniu pozytywnym wyraża się przede wszystkim w wolności wyboru religii czy światopoglądu, wolności wyrażania (manifestowania) własnych przekonań, swobodzie wypełniania praktyk religijnych, tak prywatnie, jak i publicznie, indywidualnie czy zbiorowo. Wolność religijna w znaczeniu negatywnym wyraża się przede wszystkim w wolności od przymusu zarówno w wyznawaniu jakiegokolwiek religii czy światopoglądu, jak również w wypełnianiu praktyk religijnych, a także w prawie do nieujawniania własnych przekonań religijnych.

Regulacja art. 4.1 i 2 GG nie zawiera sformułowania, które nakładałoby jakiegokolwiek ograniczenie wolności religijnej. Brak po-

³ Punkt 3 cytowanego art. 4 GG wydaje się posiadać nieco inny charakter. Stanowi on konkretną normę prawną (w formie zakazu), wyprowadzoną z gwarantowanej wolności religijnej (art. 4. 1 GG). Na jej kształt wpłynęły bez wątpienia tragiczne doświadczenia okresu II wojny światowej.

⁴ Szerzej na temat godności osoby ludzkiej jako podstawy praw i wolności: J. Krukowski, *Godność ludzka podstawą praw i wolności człowiek w umowach międzynarodowych*, w: *Kultura i prawo. Materiały z pierwszej międzynarodowej Konferencji na temat podstaw jedności europejskiej*, red. J. Krukowski, O. Theisen, Lublin 1999, s. 179-199.

⁵ W komentarzach niemieckich stosowane są sformułowania: pozytywna wolność religijna (*positive Religionsfreiheit*) i negatywna wolność religijna (*negative Religionsfreiheit*). Por. Mangoldt, Klein, Starck, *Das Bonner Grundgesetz. Kommentar*, t. 1, art. 4. 1, nr 13.

dobnej formuły w przepisie art. 4 GG nie oznacza, że wolność religijna w myśl ustawodawstwa niemieckiego nie może zostać ograniczona. Już sam ponadindywidualny wymiar wolności religijnej pośrednio wskazuje na taką możliwość. Korzystanie z określonego dobra konstytucyjnego zawiera w sobie ograniczenie w postaci analogicznych uprawnień innych podmiotów. Komentatorzy niemieccy jako prawną podstawę możliwości ograniczenia wolności religijnej wskazują zwykle na art. 2. 1 GG, który swobodę wykonywania prawa podstawowego ogranicza prawami innych, porządkiem konstytucyjnym i nakazami moralności. Triada ta stanowi zdaniem von Campenhausena granice wolności religijnej⁶. Powszechnie jest również przekonanie, że jakiegokolwiek ograniczenie wykonywania prawa wynikającego z art. 4.1 GG musi znaleźć konstytucyjne umocowanie. Niedopuszczalne jest zatem ograniczanie wolności religijnej w drodze ustawy, bez odniesienia do konkretnej normy konstytucyjnej⁷. Jako przykład może posłużyć problem umieszczania na formularzu zeznania podatkowego informacji o przynależności wyznaniowej podatnika. Zdaniem Federalnego Trybunału Konstytucyjnego⁸ wymóg taki nie narusza wolności religijnej w jej negatywnym wymiarze. Informacja o przynależności wyznaniowej warunkuje gwarantowaną konstytucyjnie możliwość pobierania podatku kościelnego przez uprawnione Kościoły i związki wyznaniowe. Obowiązek umieszczenia w zeznaniu informacji o przynależności wyznaniowej Trybunał wiąże zatem z art. 140 GG (137. 6 WRV), który uprawnia Kościoły i inne związki wyznaniowe o statusie korporacji prawa publicznego do pobierania od swych członków podatku. Analogicznie należy interpretować ujawnienie przynależności wyznaniowej w momencie przyjmowania osoby (pacjenta) do publicznego ośrodka leczniczego. Także i w tym przypadku pytanie o przynależność wyznaniową nie narusza prawa do nieujawniania własnych przekonań religijnych. Zgodnie z cytowanym wcześniej art. 140 GG (136. 3 WRV), prawo do nieujawniania własnych przekonań religijnych nie jest równoznaczne z zakazem pytania o przynależność wyznaniową. Władze mają do tego prawo, „o ile od tego zależą pewne prawa i obowiązki lub wymagają tego zarządzone ustawą

⁶ Zob. A. Von Campenhausen, *Staatskirchenrecht*, Munchen 1996, s. 69.

⁷ Tamże.

⁸ BVerfGE 49, 375.

badania statystyczne”. Informacja o przynależności wyznaniowej pacjenta umożliwi realizację uprawnień, gwarantującego im możliwość korzystania z opieki duszpasterskiej. Uprawnienie to wynika również z samego art. 4 GG, gwarantującego przecież nie tylko wolność religijną w znaczeniu negatywnym, ale i (przede wszystkim) pozytywnym, w tym przypadku prawo pacjenta do korzystania z opieki duszpasterskiej w publicznych zakładach leczniczych⁹.

II. Analiza orzeczenia Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 16 maja 1995 roku

Treść artykułu 4 GG była podstawą licznych rozstrzygnięć niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego. Świadczy to nie tyle o licznych słabościach czy wręcz brakach niemieckiego systemu prawnego w tej materii, ile wynika z faktu pluralizmu religijnego i światopoglądowego w Niemczech.

Gorącą dyskusję wywołało przywołane powyżej orzeczenie Trybunału z 16 maja 1995 roku, w sprawie umieszczania krzyży w szkołach publicznych (tzw. *Kruzifixentscheidung*). Orzeczenie to, zgodnie z którym umieszczenie krzyży w szkołach publicznych na terenie Bawarii narusza art. 4. 1 GG oraz art. 6. 2 GG, jest jednym z najbardziej kontrowersyjnych orzeczeń ostatnich lat. Warto zapoznać się z uzasadnieniem tego orzeczenia, argumentami, linią interpretacji norm konstytucyjnych. Problematyka, którą podjął Trybunał, jest niezmiernie ważna, nie tylko dla osób deklarujących swą przynależność do określonego Kościoła czy związku wyznaniowego, ale także dla osób niewierzących, dla całego społeczeństwa. Dotyka ona bowiem samych podstaw funkcjonowania państwa, jego rozumienia, zadań, znaczenia tzw. „elementów światopoglądowych” w całości kształcie wartości i zasad, na których państwo jest „zbudowane”.

Zasadnicza teza orzeczenia brzmi: paragraf 13.1 obowiązującego w Bawarii prawa szkolnego (*Volksschulordnung*) jest nie do pogodzenia z art. 4.1 i 6.2 GG, tym samym nie obowiązuje. Swą argumentację Trybunał oparł na następujących przesłankach:

⁹ Por. A. Von Campenhausen, *dz. cyt.*, s. 70.

1. Art. 4.1 GG gwarantuje wolność religijną. Obejmuje ona nie tylko wolność „posiadania wiary”, ale także wolność do życia i działania zgodnie z wyznawaną wiarą (światopoglądem). Wolność religijna zawiera w sobie w szczególności prawo wyznawania wiary przez kult i przez symbole, w których wiara ta się wyraża¹⁰. Artykuł 4. 1 GG gwarantuje jednak również wolność „nieposiadania wiary”, wolność niewyznawania jej w jakikolwiek sposób, w tym poprzez określone symbole. Treść artykułu 4 GG interpretować należy w tym przypadku w powiązaniu z artykułem 6. 2 GG, uznającym naturalne prawo rodziców do wychowania swych dzieci, zgodnie z własnymi przekonaniami religijnymi czy światopoglądowymi. Rodzice mają prawo do wychowania dzieci we własnej wierze. Przysługuje im także prawo ochrony dzieci przed ideami czy przekonaniami, które wydają im się fałszywe i szkodliwe¹¹.

2. Podważany przez wnoszącego skargę par. 13 ust. 1 Regulaminu, na mocy którego w salach lekcyjnych znajdują się krzyże, Trybunał interpretuje jako postawienie uczniów w sytuacji przymusowego pobierania nauki „pod krzyżem”¹². Obecność krzyża w salach lekcyjnych szkół publicznych nie może być porównywana, zdaniem Trybunału, z obecnością krzyża w innych miejscach publicznych. Po pierwsze dlatego, że osoba niewierząca czy wyznająca inną religię nie jest zmuszana do przebywania w pomieszczeniu, w którym znajduje się symbol, którego nie akceptuje. Po drugie, nie bez znaczenia jest fakt, że chodzi o osoby małoletnie, o nieuforowanym jeszcze własnym światopoglądzie. Obecność krzyża, nauka „pod krzyżem”, może mieć wpływ na kształtowanie się ich światopoglądu.

3. Krzyż jest zdaniem Trybunału symbolem specyficznie chrześcijańskim. Nie może być on traktowany tylko jako wyraz (symbol) ukształtowanej na wartościach chrześcijańskich zachodniej kultury. Treści zawarte w symbolu krzyża są przede wszystkim treściami o charakterze religijnym. Umieszczenie tego znaku na jakimś bu-

¹⁰ BVerfGE 93, 1.

¹¹ BVerfGE 91, 1 (15-17).

¹² „Zusammen mit der allgemeinen Schulpflicht führen Kreuze in Unterrichtsräumen dazu, dass die Schüler während des Unterrichts von Staat wegen und ohne Ausweichmöglichkeit mit diesem Symbol konfrontiert sind und gezwungen werden *unter dem Kreuz* zu lernen”. BVerfGE 93, 1 (18).

dynku lub w jakimś pomieszczeniu wskazuje, że właściciel utożsamia się z wiarą chrześcijańską. W tym duchu, ściśle wyznaniowo, rozumiany jest znak krzyża przez osoby niewierzące lub wyznające inną religię. Utożsamiany jest on z chrześcijaństwem jako religią, jako znak działalności misyjnej. Traktowanie krzyża tylko jako wyrazu kultury łacińskiej byłoby zdaniem trybunału jego zubożeniem.¹³ Nie można również wykluczyć, argumentują sędziowie, że obecność krzyża w salach lekcyjnych wywiera pewien wpływ na uczniów. Szkoła nie jest tylko miejscem „przygotowania technicznego”, ale pełni również istotną rolę wychowawczą. W takim kontekście zawarte w znaku krzyża treści o charakterze religijnym mogą pełnić rolę przykładu, który oddziałuje także na uczniów nieutożsamiających się z wiarą chrześcijańską.

4. Napięcie między pozytywnym i negatywnym wymiarem wolności religijnej należy rozwiązywać w drodze kompromisu, wyważając racje stron. W analizowanym przypadku ramy dla tego kompromisu stanowi, zdaniem Trybunału, z jednej strony art. 7 GG, pozwalający na uwzględnienie w ramach nauki w szkole publicznej elementów światopoglądowych (np. nauka religii – por. par. 3 ww. artykułu), z drugiej zaś strony, artykuł 4.1 GG, nakładający na podmiot publiczny obowiązek ochrony przed przymusem w sprawach religijnych i światopoglądowych, w stopniu możliwie maksymalnym¹⁴. Umieszczenie krzyży w salach lekcyjnych szkół publicznych wykracza, zdaniem Trybunału, poza granice, jakie stawia ustawodawca obecności „elementów światopoglądowych” w ramach nauki w szkole publicznej. Krzyż, jakkolwiek może być również interpretowany jako symbol korzeni kulturowych Europy, pozostaje nade wszystko symbolem *stricte* religijnym, który jako taki nie przez wszystkich jest akceptowany. Umieszczenia tego symbolu w szkołach publicznych, które nie mogą być traktowane jako szkoły wyznaniowe, jest nie do pogodzenia z art. 4. 1 Konstytucji Federalnej¹⁵.

¹³ BVerfGE 93, 1 (19).

¹⁴ BVerfGE 93, 1 (22).

¹⁵ „Die Anbringung von Kreuzen in Klassenzimmern überschreitet die danach gezogene Grenze religiös-weltanschaulicher Ausrichtung der Schule. Wie bereits festgeschelt, kann das Kreuz nicht seines spezifischen Bezugs auf die Glaubensinhalte des Christentums entkleidet und auf allgemeines Zeichen abendländischer Kulturtradition reduziert werden. Es symbolisiert den wesentlichen Kern der christlichen Glaubensüberzeugung, die zwar insbesondere die westliche Welt in vielfa-

Analizowane orzeczenie Trybunału wywołało w Niemczech, jak wspomniano, szeroką dyskusję, szczególnie żywą z oczywistych względów w Bawarii. Nie bez znaczenia był fakt, że trzech sędziów Federalnego Trybunału Konstytucyjnego zgłosiło zdanie odrębne¹⁶. Konieczne wydaje się w tym kontekście przytoczenie istotnych punktów ich argumentacji.

1. Pierwsza część argumentacji dotyczy kwestii formalnych. Otóż artykuł 7 GG stanowi, że całe szkolnictwo znajduje się pod nadzorem państwa. Artykuł 77 GG z kolei, traktujący o dziedzinach podlegających wyłącznej kompetencji Związku, nie wspomina o szkolnictwie, jak to czynił wyraźnie np. art. 10 pkt 2 Konstytucji Waimarskiej. Autorzy zdania odrębnego wysnuwają stąd wniosek, że kompetencje w sprawach szkolnictwa przysługują poszczególnym landom. Tym samym punkt wyjścia w ocenie zasadności skargi powinno stanowić prawo obowiązujące w Bawarii.

2. Artykuł 131. 2 Konstytucji Bawarii z 2 grudnia 1946 roku wymienia jako jeden z naczelnych celów kształcenia, obok np. poszanowania godności człowieka, poczucia odpowiedzialności oraz otwarcia na wszystko co wartościowe, dobre i piękne, również szacunek wobec Boga i poszanowanie przekonań religijnych. Artykuł 135, traktujący o szkołach publicznych, wyraźnie stwierdza, że „dzieci będą w nich nauczane i wychowywane na zasadach wspólnych wyznaniom chrześcijańskim”¹⁷. Sformułowania użytego przez ustawodawcę nie należy interpretować w sensie wyznaniowym. Ustawodawcy chodzi o wartości, które są wspólne chrześcijańskim wyznaniom i przede wszystkim normy etyczne z wartości tych wy-

cher Weise geform hat, aber keineswegs von allen Gesellschaftsgliedern geteilt, sondern von vielen in Ausübung ihres Grundrechts aus Art. 4 Abs. 1 GG abgelehnt wird. Seine Anbringung in der staatlichen Pflichtschule ist daher mit Art. 4 abs. 1 GG unvereinbar, soweit es sich nicht um christliche Bekenntnisschulen handelt”. BVerfGE 93, 1 (24).

¹⁶ Orzeczenie Trybunału zapadło większością głosów 5 do 3. Trzej sędziowie (Seidl, Söllner i Haas) zgłosili zdanie odrębne. Pełny tekst por. BVerfGE 93, 1 (25-37).

¹⁷ „Die öffentlichen Volksschulen sind gemeinsame Schulen für alle volksschulpflichtigen Kinder. In ihnen werden die Schüler nach den Grundsätzen der christlichen Bekenntnisse unterrichtet und erzogen. Die Nähere bestimmt das Volksschulgesetz”. Przepis ten wprowadzony został do Konstytucji Bawarii nowelą z 22 lipca 1968 roku.

nikające¹⁸. Chodzi o wartości i normy etyczne, które legły u podstaw chrześcijaństwa, tworzące również fundament kultury, określanej mianem kultury łacińskiej. Akceptacja tych wartości i norm nie jest równoznaczna z akceptacją treści wiary chrześcijańskiej¹⁹. Zaskarżony par. 13 regulaminu szkół publicznych stanowi część tej całości, jest konsekwencją przytoczonych norm o randze nieporównywalnie wyższej niż unormowania samego Regulaminu. Umieszczenie krzyży w salach lekcyjnych autorzy zdania odrębnego interpretują jako ukazanie uczniom w sposób pośredni i symboliczny tych ponadwyznaniowych i wspólnych dla świata zachodniego wartości i norm etycznych²⁰.

3. Umieszczenie krzyży w salach lekcyjnych szkół publicznych nie narusza, zdaniem autorów zdania odrębnego, neutralności światopoglądowej państwa. Wynikający z Konstytucji nakaz światopoglądowej neutralności nie może być równoznaczny ze zobowiązaniem państwa do indyferentyzmu czy laicyzmu. Inkorporacja do Konstytucji Federalnej na mocy art. 140 postanowień Konstytucji Waimarskiej odnoszących się do relacji Państwo – Kościół wskazuje, że nakaz neutralności należy interpretować nie tyle w duchu izolacji, ile współdziałania obu podmiotów, współdziałania, które nie wyklucza aktywnej postawy państwa²¹.

4. Zaskarżona regulacja par. 13 Regulaminu nie narusza prawa podstawowego, wynikającego z art. 4. 1 GG. Wnoszący skargę nie powołuje się na art. 4. 2 GG, zapewniający mu swobodne wykonywanie praktyk religijnych. Nie deklaruje również naruszenia przysługującej mu wolności religijnej w sensie pozytywnym. Nie domaga się prawa umieszczenia w salach lekcyjnych symbolu wyznawanego przez siebie światopoglądu. Powołuje się natomiast na wolność

¹⁸ Por. BVerfGE 93, 1 (27).

¹⁹ Tamże.

²⁰ „Durch das Kreuz im Klassenzimmer werden die in dieser Schulform zu vermittelnden überkonfessionellen christlich-abendländischen Werte und ethischen Normen den Lehren und Schülern sinnbildlich vor Augen geführt”. BVerfGE 93, 1 (28).

²¹ „Durch das Anbringung von Kreuzen in Unterrichtsräumen wird die Pflicht des Staates zu weltanschaulich-religiöser Neutralität nicht verletzt. Unter der Geltung des Grundgesetzes darf das Gebot der weltanschaulich-religiösen Neutralität nicht als eine verpflichtung des Staates zur Indifferenz oder zum Laizismus verstanden werden”. Tamże.

religijną w znaczeniu negatywnym, domagając się usunięcia z sal lekcyjnych krzyża, ponieważ jest on symbolem światopoglądu, którego nie podziela. W rozstrzygnięciu z 5 listopada 1991 roku Trybunał zauważył²², że ocena, czy i pod jakimi warunkami umieszczenie symbolu religijnego w szkole nie narusza przysługującej mniejszościom wolności religijnej w sensie negatywnym, nie może nie uwzględniać wolności religijnej rozumianej w sensie pozytywnym, przysługującej większości. Prawo do wolności religijnej nie może być rozumiane jako prawo udaremniania komukolwiek wyznawania określonego światopoglądu²³. Orzeczenie Trybunału z 16 maja 1995 roku rodzi takie niebezpieczeństwo.

5. Nie znajduje uzasadnienia, zdaniem autorów zdania odrębnego, pogląd, że obecność krzyża w klasach jest elementem działalności misyjnej. Obecność tego symbolu ma w Bawarii walor tradycji. Znaleźć go można w szpitalach, hotelach, przy drogach.

III. Zakończenie

Problem, którym zajął się Trybunał, należy bez wątpienia do grupy problemów o dużym stopniu złożoności. Przedstawiona argumentacja zawarta w samym orzeczeniu, jak i w zdaniach odrębnych może rodzić różne, często skrajne odczucia. Zasadniczy problem wydaje się dotyczyć nie tyle rozumienia znaku krzyża – czy jest to znak *stricte* religijny, czy symbol pewnych wartości, jako fundamentu kultury łacińskiej, ile rozumienia i zakresu zasady określonej w literaturze zasadą neutralności światopoglądowej państwa. W tym kontekście argumentacja autorów zdania odrębnego, że neutralność ta nie może prowadzić do laicyzmu, do rugowania treści i symboli religijnych z obszaru życia publicznego, trafia w sedno sprawy. Poza tym wydaje się, że rozstrzygnięcie promuje wolność religijną w sensie negatywnym, kosztem jej wymiaru pozytywnego, co może niepokoić.

²² Por. BVerfGE 85, 94 (96).

²³ BVerfGE 93, 1 (31).